

УДК 911.373:338.43(477)

ДЕГРАДАЦІЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК ПРОЯВ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ КРИЗИ

Павлов О.І.

У статті проаналізовано вплив цивілізаційної кризи, як екзогенного фактора, на процес деградації сільських територій та визначено шляхи відтворення цих соціально-просторових утворень з урахуванням їх національної специфіки.

Ключові слова: глобалізація, глобальна цивілізація, деградація, сільське господарство, сільські території, селянин, цивілізаційна криза.

Деградація – тенденція, що притаманна сільській територіальній підсистемі суспільства та є сутнісною характеристикою значної частини сільських територій базового, а в окремих випадках, і районного рівнів. Цей процес пов'язаний з дією як ендогенних (внутрішніх) так і екзогенних (зовнішніх) факторів розвитку сільських соціально-просторових утворень. Саме до останніх факторів відноситься цивілізаційна криза. Проте у науковій літературі це питання практично не розглядається. Існують публікації щодо деградації сільської місцевості як такої [1;2]. Комплексно підійшов до висвітлення цієї проблеми, але з позицій галузевого підходу, С. Юшин [3]. Розгляду сільського розвитку у контексті цивілізаційного підходу присвячені наші праці [4;5], в яких сформульовано зазначену проблему та викладено шляхи її розв'язання. Актуальність дослідження процесу деградації сільських територій обумовлена зростанням її масштабів та негативними наслідками не тільки для селянства, а й суспільств в цілому. Важливим є й те, що у більшості наукових праць відбувається підміна поняття «деградація» поняттям «депресія», що не сприяє розв'язанню цієї проблеми.

Метою дослідження є виявлення рівня впливу цивілізаційної кризи на процес функціонування сільських територій.

Враховуючи викладене, спочатку визначимося с понятійно-категоріальним апаратом дослідження. Термін «деградація» (від англ. degradation – занепад, виродження) у енциклопедичних словниках визначається «...як поступове погіршення; зниження або втрата позитивних якостей» [6, с. 371]; «...погіршення характеристик системи, яке веде до їх хаотизації й руйнування» [7, с. 131].

Деградація, по відношенню до такого складного об'єкта яким є сільські території, означає їх системну кризу у розрізі економічної, соціальної та екологічної складових та усіх елементів: населення, поселень, виробничого комплексу, інфраструктури, земель та природного середовища. За стадіальністю деградація може носити латентний характер, мати прояв тенденції, бути стабільно тривалою, з ознаками остаточної втрати позитивних якостей. В цьому сенсі в Україні практично не існує сільських територій, на яких деградація не мала щонайменше латентного прояву. За результатом дослідження проведеного ще на початку 2000-х років І. Прокопою і Л. Шепотько, 135 адміністративних регіонів із 490 були деградуючими [8, с. 62–63]. У зв'язку з наведеною статистикою виникає сумнів щодо достовірності даних, які наводяться протягом останнього десятиріччя у працях економістів, згідно з якими 8 тис. сільських населених пунктів (28%) деградують і втратили можливість самовідтворення, а 120 районів (24,5%) охоплено демографічною та поселенською кризою [9, с. 104–105; 10 с. 125]. Цю ситуацію можна прояснити за рахунок запровадження моніторингу соціально-економічного розвитку сільських територій та розробки критеріїв деградаційності.

Протягом тривалого часу сільські території відчували вплив зовнішнього середовища, пов'язаний з проявами цивілізаційної кризи. З переходом від варварства до цивілізації, згідно марксистської концепції, починається протилежність між містом і селом [11, с. 49], яка супроводжує людство весь час його існування. Ця протилежність набувала нових рис при переході від аграрної цивілізації до індустріальної й від останньої до постіндустріальної.

В даному випадку аналізу піддається вплив на розвиток сільських територій цивілізаційної кризи, викликаною сучасним етапом розвитку глобалізації, який розпочався у розвинутих країнах світу на рубежі 1960–1970-х років. Це дало привід деяким авторам заявити про остаточне закріплення поділу глобальної цивілізації на три світи: постіндустріальний, індустріальний та доіндустріальний [12, с. 79]. Дійсно, сьогодні одна третина людства досягла стадії транснаціональних корпорацій, більшість

продовжує існувати на стадії індустріальної цивілізації, чимала частина – аграрної, меншість залишається збирачами та мисливцями. Проте не можна ігнорувати появи комплексну глобальних проблем людства, серед яких – продовольча та екологічна безпосередньо стосуються сільських територій.

Разом з тим, сучасний етап глобалізації загострив питання про подальшу долю селянства, що проживає в країнах, які не є достатньо розвинутими. До них належить і Україна, яка за географічною ознакою є центральноєвропейською країною, а за цивілізаційною подібна первісним суспільствам, життя яких тихесенько жевріє на широченних просторах, утворюючи тим самим «вікна», яких у Європі немає. Такий тип суспільства Ф. Бродель відніс до «ізолянтів» (селянські спільноти з традиційним укладом життя, що «перебувають поза часом світу») [13, с. 76]. А на переконання А. Дж. Тойнбі, селянство є минулим соціальним прошарком, захопленим вихором історії, втягнене в цивілізацію, щоб матеріально забезпечити привілейовану меншість, а тому й досі залишається найбільш нещасним братом тих примітивних суспільств, котрих цивілізації не встигли поглинути [14, с. 107]. З А. Дж. Тойнбі не в усьому можна поголитися, оскільки селянин – одвічний персонаж історії за умови не втрати ним зв'язку з ландшафтом, заняттям на землі та виконанням функції продовження роду. Зв'язок з землею, на переконання О. Шпенглера, не зникне до тих пір, поки вогнище, у благочесному сенсі цього слова, залишатиметься дійсним, значущим центром сім'ї [15, с. 102]. Ця позиція відповідає біхевиористській інтерпретації сутності людини як біосоціальної істоти, згідно з якою, її основні життєві потреби залишаються незмінними протягом усієї історії людства, змінюються лише засоби та форми їх задоволення, які еволюціонують від однієї технологічної епохи до іншої [16, с. 8–9].

Глобальна цивілізація загострила проблему попиту на продукцію сільського господарства в умовах зменшення частки селянства, тим самим підвищивши вимоги до конкурентоздатності сільськогосподарської галузі. Розв'язання цієї проблеми значною мірою залежить від стану життєвого та природного середовища, в якому перебуває селянство. Відтак на перший план виходить питання комплексного та сталого розвитку сільських територій. Історично склалося так, що Україна має багаті земельні ресурси, значний трудовий потенціал та занедбане у соціальному та екологічному відношенні середовище проживання сільського населення.

З цієї причини уявлення про сільські території України не співпадає з їх західним аналогом. Так, у країнах ЄС існують два рівні аграрних територій: локальний (сільський населений пункт) – поселення із щільністю населення менш ніж 100 осіб на 1 км²; регіональний (сільська територія) – сільський регіон. Серед них розрізняються «чітко виражені сільські регіони» (із часткою сільського населення в його загальній чисельності більше, ніж 50 %) і «сільські регіони» (із часткою сільського населення 15–50 % чисельності всіх жителів) [17, с. 35]. У переважній більшості адміністративних районів України частка сільського населення перевищує 50 %. У 39 районах (із 490) зазначена частка вкладається в межі 15–50 % («сільські регіони») і лише в одному – Перевальському районі Луганської області – вона є меншою 15 %. До складу цього району входять 2 міста, 10 селищ міського типу і 26 сіл [18, с. 50].

У США до критеріїв класифікації сільських округів віднесені такі: частки доходів від фермерського виробництва у валовому доході округу, від промислового виробництва, від доходів у сфері послуг відповідно; частка осіб пенсійного віку у складі населення округу; частка федеральних земель у загальній площі земельної території округу; частка населення з найменшими доходами у загальній кількості мешканців округу [19, с. 107, 108].

При виборі стратегії сільського розвитку слід враховувати, що площа ріллі в Україні складає 31,3 млн га проти 18,4 – у Франції, 13,9 – у Польщі, 13,7 – у Іспанії, 11,8 – у Німеччині, 9,4 – у Румунії, 8,3 – в Італії, 5,8 – у Великобританії, не кажучи вже про 4,6 – 0,4 млн га – в Угорщині, Болгарії, Швеції, Греції, Данії, Фінляндії, Нідерландах та Швейцарії [20, с. 5, 7, 655]. Або порівняємо співвідношення частки аграрного сектора у ВВП чи частки населення зайнятого у сільському господарстві в Україні, з одного боку (24,4% та 20,5%) та у Чехії і Словаччині – з іншого (6,3% і 9,9%; 9,4%; і 12,2% відповідно) [21, с. 15].

Наведені порівняльні характеристики переконливо доводять, що європейська стратегія сільсько-

го розвитку за своєю спрямованістю є переважно аграрною, а вітчизняна – територіальною. Це пояснюється тим, що у Західній Європі й навіть у деяких країнах Центральної та Східної Європи належність до сільської територіальної підсистеми суспільства не є ознакою відсталості та архаїчності, остання не ідентифікується виключно через її зв'язок із сільськогосподарським виробництвом. За відсутності потреби направляти значні бюджетні кошти на облаштування життєвого середовища, їх лівова частка спрямовується на підтримку товаровиробника.

Реалізувати саме територіальну стратегію сільського розвитку зобов'язує кризовий стан сільських соціально-просторових утворень України. Розпочнемо з аналізу їх економічної складової. Зокрема, рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах скоротився порівняно з 1990 р. з 42,6 % до 15,6 %. Така ж сама тенденція спостерігається і у виробництві валової продукції сільського господарства: її обсяги зменшилися за зазначений період з 145 874,9 млн грн до 88 768,5 млн грн у порівнянних цінах 2005 р., тобто більш ніж у 1,6 раза [22, с. 172]. Загрозливих темпів набирає зниження демографічно-відтворювального і трудового потенціалу села й рівень життя населення: смертність тут на 37 % вища, ніж у міських поселеннях, чисельність дітей шкільного віку в сільській місцевості зменшилась за 1991–2008 рр. на третину і складає лише 1,3 млн осіб. За межею бідності знаходиться 15,5 % загальної кількості селянських господарств, у 25 % – сукупні витрати не перевищують рівень прожиткового мінімуму. Поступово обезлюднюються і припиняють своє функціонування сільські населені пункти: поселенська мережа з 1991 р. скоротилася на 335 населених пунктів, тобто щороку вона зменшувалася в середньому на 19 поселень. Кількість сільських магазинів скоротилася на 45,4 тис. (75 %), закладів громадського харчування – на 10,8 тис. (59 %), дитячих дошкільних закладів – на 3,6 тис. (29 %), загальноосвітніх шкіл – на 1,3 тис. (8,6 %), закладів культури – на 4,4 тис. (2,1 %), фельдшерсько-акушерських пунктів – на 1,3 тис. (8 %). Має тенденцію до погіршення й стан екологічної складової сільських територій: 7 % сіл мають забруднені поверхневі води, 29,6 % – неорганізовані звалища побутових, промислових, будівельних та інших твердих відходів, на території біля 10 % сільських населених пунктів розміщено 4,1 тис. складів мінеральних добрив і отрутохімікатів. Потребують відновлення родючості 5,35 млн га земель, радіоактивно забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи, з них 1,24 млн га сільськогосподарських угідь [23].

Наведені дані набувають особливого значення у зв'язку з затвердженням Міністерством аграрної політики України Галузевої програми соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельного проекту «Нова сільська громада») [24]. Метою галузевої програми є розроблення взірцевих моделей соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад на засадах запровадження конкурентоспроможного та екологічнобезпечного сільськогосподарського виробництва, підвищення рівня життя сільського населення, створення комфортних умов проживання на селі і на цій основі забезпечення сталого розвитку сільських територій. Основними завданнями галузевої програми є: диверсифікація виробництва і підвищення рівня зайнятості сільського населення та зменшення трудової міграції; стимулювання створення нових робочих місць та розвитку підприємницької діяльності; розвиток партнерства держави, бізнесу та територіальних громад; узгодження економічних інтересів держави та суб'єктів господарювання, оптимізація територіально-виробничої та соціальної інфраструктури сільської поселенської мережі; формування дієвої системи управління розвитком сільських територій з урахуванням стандартів ЄС щодо мінімізації техногенного впливу виробництва на навколишнє середовище та людину [24].

Фінансування галузевої програми розвитку сільських територіальних громад здійснюватиметься в межах бюджетних видатків на виконання завдань та заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, Державної цільової економічної програми підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року, інших державних програм. Також залучатимуться кошти місцевих бюджетів, приватних інвестицій, міжнародної технічної та фінансової допомоги.

Модельний проект «Нова сільська громада» спрямований на розроблення та реалізацію демонстраційних програм соціально-економічного розвитку п'яти сільських територіальних громад у

п'яти регіонах України, що характеризуються притаманними їм особливостями соціального устрою та ведення господарства: Поліссі (Житомирська обл.), Карпатському регіоні (Івано-Франківська обл.), Наддніпрянщині (Черкаська обл.), у Донбасі (Донецька обл.) та у Криму.

Від виконання проекту очікується підвищення рівня зайнятості та збільшення доходів населення сільських громад; розвитку підприємницьких структур у сільському господарстві та в невиробничій сфері; збільшення виробництва конкурентоспроможної на внутрішніх і зовнішніх ринках продукції сільського господарства; поліпшення екологічної ситуації у сільській місцевості; підвищення забезпечення сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури та поліпшення соціального обслуговування сільського населення; активізації приросту інвестицій за рахунок внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування має відбуватися через формування ефективної інвестиційної політики розвитку сільських територіальних громад.

Виключно галузевий підхід до розв'язання проблем розвитку сільських територіальних громад не є виправданим. Проте цьому є своє пояснення, якщо врахувати, що модельний проект «Нова сільська громада» було презентовано міністром аграрної політики України М. В. Присяжнюком одночасно з Комплексною Державною програмою реформ та розвитку сільського господарства України. А базовим документом для їх підготовки слугувала президентська Програма економічних реформ на 2010–2015 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна реформа». У цьому ж контексті слід розглядати рішення Кабінету Міністрів України про скасування розпорядження уряду Ю. В. Тимошенко щодо Концепції Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 р. [25]. Такий хід можна розцінювати як повернення до Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженої у вересні 2007 р. урядом, очолюваним В. Ф. Януковичем. Змінилася тактика її виконання, суть якої полягає у ставці на нові підходи, матеріалізовані у наведених тут проекті Концепції та Галузевій програмі, здійснення яких передбачається без залучення додаткових коштів Державного бюджету. Водночас підвищується соціальна відповідальність бізнесу за стан вітчизняного сільського господарства. З іншого боку, великий бізнес виявляє свою зацікавленість до природно-ресурсного потенціалу сільських територій, передусім земель сільськогосподарського призначення.

Не применшуючи ролі сільського господарства та самодостатніх територіальних громад у подоланні деградації сільських територій, ми вважаємо, що виразником національних інтересів у ході виконання цього завдання має виступати держава.

Крім того, слід враховувати, що сільські території є багаторівневими та поліфункціональними соціально-просторовими утвореннями.

З огляду на ієрархічну структуру сільських територій доречно підкреслити певну факторну залежність в межах їх рівнів: базовий рівень залежить від наявного ресурсного потенціалу, самодостатності територіальної громади та державного фінансування соціальної сфери села; районний – ефективності комплексного планування розвитку та дієвості місцевої політики; регіональний – підтримання міжгалузевого та територіального балансу; загальнодержавний – створення інституціональних засад розвитку за рахунок чого має забезпечуватися комплексність розвитку усієї системи.

Комплексність розвитку сільських територій потребує визначення рушійної сили та центральної ланки у функціональному ланцюзі системи. У якості першого феномена виступає селянин, а другого – диверсифікована сільська економіка. При цьому економічне зростання має бути спрямоване на комплексний розвиток сільських територій та підпорядковане інтересам селянства.

Таке розуміння шляхів подолання деградації сільських територій потребує певних інституціональних зрушень, й у першу чергу – світоглядних. Вони пов'язані з подоланням аграрного фундаменталізму та економічного редукаціонізму, підпорядкуванням системних змін на сільських територіях філософії селяноцентризму. У контексті цієї філософії метою розвитку сільських територій є передусім задоволення інтересів селянства за рахунок поширення на селі, крім сільського господарства, таких видів виробничо-господарської діяльності як переробна промисловість, сфера послуг, природоохоронна та оздоровчо-рекреаційна діяльність.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження виявлено негативний вплив цивілізаційної кризи, як екзогенного фактора, на процес деградації сільських територій. Результатом цієї кризи є посилення диспропорцій у розвитку міської та сільської територіальних підсистем суспільства. Наслідки цього впливу є найбільш вражаючими для недостатньо модернізованих країн, до яких належить і Україна. Разом з тим, вітчизняні сільські території мають певні переваги перед сільською місцевістю інших країн завдяки наявності багатих природних ресурсів. Перед аграрною економічною наукою стоїть завдання ефективного використання цих переваг в інтересах селянства, держави та суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шепотько Л. Визначення сільських населених пунктів, що потребують державного протекціонізму. Проекти нормативних та методичних матеріалів. / Л. Шепотько, Д. Мотрунч, І. Прокопа, О. Максимюк. – К.: ІЕ НАНУ, 1998. – 14 с.
2. Павлов О. Державна стратегія подолання деградації сільських територій / О. Павлов // Актуальні проблеми державного управління: [зб. наук. праць ОРІДУ НАДУ]. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. – Вип. 4 (20). – С. 136–148.
3. Юшин С. О. Управління – власність – гроші як інструменти інтенсивно розширеного відтворення агропромислового виробництва від первісного його стану до інформаційного суспільства // Проблема забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період: матеріали Десятих зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників, Київ, 10–11 квіт. 2008 р. / редкол.: П. Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2008. – С. 460–466.
4. Павлов О.І. Сільський розвиток у контексті цивілізаційного підходу / О.І. Павлов // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 156. – С. 50–52.
5. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: монографія / О.І. Павлов. – Одеса: Астропринт. – 2009. – 344 с.
6. Советский энциклопедический словарь / науч.-редакт. совет: А.М.Прохоров (пред.). – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 1600 с.
7. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурмі на. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.
8. Прокопа І. Депресивність аграрних територій: український вимір / І. Прокопа, Л. Шепотько // Економіка України. – 2003. – № 7 (500). – С. 59–66.
9. Ревін В. Оцінка розвитку перспектив сільськогосподарського виробництва в регіонах України / В. Ревін, С. Цюпко // Регіональна економіка. – 2000. – № 3 (15). – С. 104–111.
10. Могильний О.М. Державна політика у розвитку сільських територій / О. М. Могильний // Економіка АПК. – 2010. – № 10 (192). – С. 125–131.
11. Маркс К. Немецкая идеология. – Соч. – 2-е изд. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Изд-во политич. литературы, 1955. – Т. 3. – С. 7–544.
12. Иноземцев В.Л. Расколотая цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции: Текст 1998–1999 годов под ред. А. И. Антипова / В. Л. Иноземцев. – М.: Academia; Наука, 1999. – 703 с.
13. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.: [у 2-х т.]; пер. з франц. Г. Філіпчук / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – Т.1.: Структура повсякденності: можливе і неможливе; – 543 с.
14. Тойнбі А. Дж. Цивілізація перед судом історії: збірник : пер. с англ. – 2-е изд. / А. Дж. Тойнбі. – М.: Абрис-пресс, 2003. – 593 с.
15. Шпенглер О. Закат Европы: [в 2-х т.]; пер. с нем. И.И. Маханкова / О. Шпенглер – М.: Айрис-пресс, 2003. – Т. 2. – 624 с.
16. Кууси П. Этот человеческий мир: пер. с англ. / П. Кууси. – М.: Прогресс, 1988. – 368 с.
17. Социальная ситуация в чешской деревне // Экономика сел. хоз-ва России. – 2001. – № 12. – С.

33–39.

18. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: [у 2-х т.] – / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яворський. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – Т. 2.: Соціальні ресурси сільських територій – 466 с.

19. Овчинников О.Г. Современные проблемы депрессивных сельских районов США и пути их решения / О. Г. Овчинников // США и Канада: экономика, политика, культура. – 2008. – № 9 (464). – С. 107–127.

20. Розвиток сільських територій України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 751 с.

21. Губені Ю. Е. Аграрна реформа у Чеській Республіці: від «оксамитової» революції до європейської інтеграції. Приклад гідний наслідування / Ю. Е. Губені. – Львів: Українські технології, 2001. – 368 с.

22. Регіони України, 2008: статистичний збірник: [у 2-х ч.] / за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2008. – Ч. 2 – 803 с.

23. Концепція Загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 р.: Проект Розпорядження Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/page/?8781>.

24. Про затвердження Галузевої програми соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельного проекту «Нова сільська громада»): Наказ Міністерства аграрної політики України від 1 черв. 2010 р. № 2890 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN56844.html

25. Про визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. №121: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 верес. 2010 р. N 1761-р // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nau.kiev.ua/index.php?page=hotline&file=337729-02092010-0.txt&code=1761-2010-%D1%80>